

Aliona Tarasenko,
post-graduate student,
Department of Theory and Methods of Practical Psychology,
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky,
4, Fontanska Doroha Str., Odesa, Ukraine

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL REVIEW OF RESPONSIBILITY: SEARCHING FOR DETERMINANTS

The article deals with the phenomenon of responsibility as a basic quality of an individual. The mentioned issue is covered not only by psychology, but also philosophy, ethics, education and other sciences. The issue of individual responsibility is considered in the following aspects: from the prospective of moral, social, both internal and external manifestations of research quality of responsibility. The basic structural components of individual responsibility are the following: motivational, emotional, cognitive, dynamic, regulatory and efficient. Social and personal types of responsibility are considered as one of the main issues of psychology of responsibility, and are regarded as the correlation between personal and social responsibility. The real relations between an individual and the society have a contradictory character which is the objective base of individual's responsibility to the society. The inner responsibility of a personality is extremely important for his/her behaviour and thoughts, i.e. self-control, self-esteem, self-management. It is understood as a personal mechanism of the necessity implementation, which is carried out as the assumption of the external necessity and its transformation into inner one. That is why, the inner necessity is the higher level of responsibility. Being the integrated system quality, it can be studied only through the scientific review of those systems, which are associated with a person, and common factors to which his/her behaviour and life conform. Some psychologists are sure that responsibility should be understood not as a complex of different components and manifestations, but an integrated formation, a new quality. It should be assessed in every concrete case in a different way because of its complex character marked by many scholars studying this phenomenon.

Keywords: responsibility, social responsibility, morals, quality of responsibility, structure of responsibility.

Подано до редакції 01.09.2016

УДК: 159.942.5

Михайло Іванович Томчук,
доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології,
Марія Валеріївна Яцюк,
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Вінницька академія неперервної освіти,
вул. Грушевського, 13, м. Вінниця, Україна

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ВТРАТУ БАТЬКІВ, В УМОВАХ РЕКРЕАЦІЇ

У статті обґрунтовується актуальність розробки проблеми психологічного супроводу дітей, які переживають горе втрати, в закладах рекреаційного типу. Авторами аналізуються наукові роботи зі становлення духовного досвіду дитини, впливу травматичних подій на її розвиток. Також подано модель психологічного супроводу дітей, які переживають горе втрати. Показано взаємозв'язок чинників, що впливають на травматизацію дитини на різних етапах горювання, та прогнозовано поведінкові та психічні прояви. Крім того, розроблено програму заходів соціально-психологічного супроводу дітей, яка призначена для орієнтування фахівців-психологів закладів рекреаційного типу, освітніх установ у етапах корекційно-розвивальної роботи з дітьми та в особливостях попередження розвитку у них особистісних психічних розладів.

Ключові слова: горе втрати, динаміка горювання, психологічний супровід дітей.

Жахлива війна на сході України зруйнувала не одну людську долю. За офіційними даними, у збройному конфлікті у Донецькій та Луганській областях загинули понад 1800 військових. На сьогодні гостро постає питання супроводу родин, які втратили рідних. Діти проти власної волі стали свідками трагічних подій на Сході

країни. Вони разом із батьками переймаються тривогою за життя та долю України. Та є й ті серед них, які болісно переживають гірку втрату батьків.

На превеликий жаль, таких дітей в Україні чимало. Вони почуваються розгубленими, наляканими, вразливими перед викликами життя. Саме зараз гост-

ро відчувається необхідність об'єднання зусиль фахівців рекреаційної сфери, психологів, які б сприяли природньому переживанню дитиною горя та сприяли подальшому її розвитку та психологічній реабілітації.

Поодинокими є методичні розробки психологів щодо надання допомоги вразливим категоріям населення у кризових ситуаціях (Д. Берлінгем, В. Панок, І. Малкіна-Пих, В. Оклендер та ін.), водночас, бракує науково обгрунтованого підходу щодо психологічного супроводу дітей, які втратили батьків. У науковій літературі проблема переживання і усвідомлення дітьми смерті близьких не отримала належної уваги, в той час як критична соціально-політична ситуація в країні, щоденні загибелі людей зумовлюють особливу актуальність розробки системи соціально-психологічного супроводу дітей, які переживають втрату рідних. Проблема становлення духовного досвіду дитини, наступності у культурі духовних цінностей розроблялася А. Корольковим, І. Євламπίєвим, А. Соколовим та ін., в контексті досліджуваної проблеми соціально-психологічної підтримки дітей, які переживають батьківську втрату – Ю. В. Заманаєвою, Р. Кастенбаумом, Д. Морганом, Т. О. Новіковою, В. В. Отрадинською, Р. Г. Стевенсоном та ін.

Водночас, у сучасному суспільстві бракує культури поминання смерті близької людини, соціально-психологічних технологій розради скорботи дитини, допомоги їй у переживанні горя, і, в той самий час, збереження пам'яті про померлого, всіляке уникання обговорення означеної проблеми призводить до втрати співчуття, появи самотності та гострої травматизації особистості.

Саме тому метою статті є наукове обгрунтування системи психологічного супроводу дітей у переживанні горя втрати батьків у закладах рекреаційного типу.

Виходячи з мети, було поставлене наступне завдання дослідження:здійснити теоретичний аналіз та експериментальне обгрунтування моделі та змісту психологічного супроводу дітей у переживанні горя втрати батьків.

Було використано такі методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння та моделювання); емпіричні (психолого-педагогічний експеримент, бесіда, спостереження, контент-аналіз, проєктивні тестові методики, експертна оцінка); методи математико-статистичного аналізу (описова статистика).

Дослідження проводилося на базі КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти» за участі у громадському проєкті супроводу родин загиблих воїнів АТО «Родинне коло Вінниччини» та у співпраці зі шкільними психологами м. Могилів-Подільський Вінницької області. В експериментальному дослідженні взяли участь понад 30 дітей шкільного віку, їхні батьки, шкільні психологи міст Могилів-Подільський та Вінниця.

Дитина є відкритою і незахищеною перед випадковими подіями, що травмують життя. Проте, дорос-

лі, мотивовані страхом нанесення шкоди психіці дитини, схильні відгороджувати, захищати дитину від повноцінного переживання горя та скорботи за померлими близькими, тим самим спотворюють, викривляють цей досвід. Як вказує Т. О. Новікова [5], деструктивна стратегія ставлення суспільства до феномену смерті полягає у її табуванні, в той час як конструктивною є стратегія прийняття ідеї смерті – неіснування. Неприйняття смерті посилює глибинні страхи людини.

Дитина, зіткнувшись із проблемою, яку за рівнем свого розвитку не здатна осягнути, опиняється перед низкою загроз (особистісних, соціальних тощо) в емоційно складній ситуації. Так, Ірвін Ялом називає смерть одного з батьків катастрофою в житті дитини [9]. Водночас, раптова втрата дитиною батьків може мати і конструктивні наслідки у духовному її розвитку та викликати деструктивні розлади. Конструктивний вплив досвіду горювання та скорботи за рідними полягає в усвідомленні дитиною цінності життя, людської гідності, наступності поколінь, впливає на стрімке її дорослішання. Деструктивний вплив виявляється у формуванні психічних розладів, порушенні адаптації, «капітуляції» перед життєвими фрустраціями. Іншим деструктивним чинником її розвитку є почуття самотності дитини, яке пов'язане з раптово розірваним зв'язком прив'язаності.

Спостерігаючи за дитиною, складно вірно розпізнати та оцінити глибину горя втрати рідної людини, яку вона переживає. Горе є сильним душевним стражданням, глибоким сумом дитини за тим, до кого вона була прив'язана [7; 5]. Воно особливе тим, що ускладнене осмисленням втрати і супроводжується сильним стресом незахищеності перед подією. Для повернення до нормального життя людині слід подолати процес «роботи горя». За З. Фрейдом, ця робота полягає у поступовому вивільненні «Я» від заглибленості у переживання втрати об'єкту любові у відповідності до принципу реальності. Е. Ліндеманн також указує, що робота горя пов'язана з виходом зі стану крайньої залежності від померлого, пристосування по-новому до оточуючого світу, у якому втраченої особи вже немає, і формування нових взаємин [6].

Дитяче горе швидкоплинне. У одно- дворічних дітей, як вказують Д. Берлінгем і А. Фрейд, горе інтенсивно проявляється протягом 1,5-2 діб. Водночас, помилково недооцінювати глибину і наслідки втрати для них. Життя дитини підкорене принципу, за яким вона потребує задоволення і уникає болю та дискомфорту. Почуття розчарування накладаються на спогади про втрачену рідну людину та можуть спонукати до витіснення їх з пам'яті. Водночас, втрата значущого члена родини змінює життя усієї родини, переживання горя втрати дорослими у сім'ї також накладає відбиток на динаміку психоемоційних станів проживання втрати дитиною [1].

Уже у п'ятирічному віці діти відрізняються за гендерною ідентифікацією з матір'ю або татусем відпо-

відно до своєї статі. Природно, що у родині діти переживають значний діапазон почуттів, часом і амбівалентних. Розлука з батьками для дитини є жакливим втіленням страхів, негативних емоцій у ставленні до батьків. Саме такі почуття спричиняють появу почуття провини перед батьками, яке «гіпертрофує» почуття любові та перетворює страждання від розлуки з ними у пристрасне бажання бути з ними, яке дитиною болісно переживається. Якщо в соціальному оточенні виникає хоча б натяк на засудження поведінки чи особистісних якостей батьків, дітей це сильно ображає. Власне негативне ставлення, образи, гнів до батьків також різко засуджуються або ж заперечуються.

Образ батьків, яких втратила дитина, поступово ідеалізується, стає кращим, багатшим, щедрим, терпимим у порівнянні з тим, як це було насправді. Проте, психічно здорова дитина переважно живе теперішнім.

Унаслідок сильного потрясіння реальною подією можна спостерігати вдавану байдужість дитини до цього. Помилкове судження батьків, що діти забувають про трагічний випадок. Це не так, адже діти починають говорити, малювати те, що сталося, коли намагаються подолати почуття, що виникли у результаті цієї події. Так само травматичні переживання у дітей проявляються у сюжетно-рольових іграх, де вони відтворюють більш знеособлено саму подію, активно програють власну інтерпретацію події. Гра є необхідним засобом для зняття психічної напруги. Водночас, патологічний характер гри виявляється у нав'язливому, незмінному сюжеті, який багатократно повторюється.

Особливу роль у проживанні горя дітьми відіграють іграшки. Втрата рідної людини як об'єкту прив'язаності спонукає дітей до прив'язаності до перехідного об'єкту, яким може бути іграшка чи річ, що подарована цим дорослим, або предмет, що їм належав. Показником успішного переживання розлуки є набуття нових прив'язаностей, які належать актуальним стосункам дитини з оточенням.

На тлі переживання горя втрати діти стають особливо вразливими та некритичними в ідентифікації з живою матір'ю або батьком. Вони схильні імітувати, «заражатися» їхніми емоціями, почуттями, ставленнями до оточуючого світу, до самого себе тощо. Дивна поведінка дитини у такий період є способом виразити пережите.

Деструктивні наслідки переживання горя та скорботи дитиною виникають унаслідок гостроти відчуження дорослих осіб-опікунів дитини (що проявляється у алкоголізмі, депресії, тривожно-фобічному розладі та ін.). Так, дитина переживає подвійну втрату: померлої близької людини та рідних, які відгороджуються від проживання горя. За умов повторної ретравматизації дитини ймовірно формування патологічних симптомів поведінки.

Реакція на смерть рідної людини залежить від низки факторів: якості взаємин із батьками; обставин

смерті батька / матері; ставлення дорослого до власної хвороби, якщо вона стала причиною смерті; присутності достатньо сильної фігури іншого дорослого; доступності соціальних і сімейних ресурсів підтримки. Так, Мауер виразила таку думку, що «на певному рівні, нижчому за рівень власного знання, дитина з її найвищим нарцисизмом «знає», що втрата одного з батьків – це втрата зв'язку з життям ... Тотальний панічний страх за своє життя, а не ревності у ставленні до втраченого об'єкту любові – ось джерело дистресу сепаративної тривоги» (цит. за І. Яломом [9, с. 34]).

Супровід психолога, психолого-педагогічна підтримка педагогів та співчуття рідних покликані створити як вдома, так і в рекреаційному закладі умови для осмислення і прийняття смерті батьків (рідних) дитиною. Дитина має право на правду про себе, про власну родину та про життя в цілому.

На різних етапах психічного розвитку дитини по-різному відображається глибина, тривалість та поглинутість дитини у почуття горя та скорботи. Смерть одного з батьків змінює фундаментальні уявлення дитини про сталість та безпеку життя, водночас, окреслює нові його горизонти. Психолог М. Малер вважає, що втрата «константності об'єкту прив'язаності» призводить до «втрати сталості Я», дезорганізації суб'єкта. Таким чином, батьківська втрата є загрозою цілісності Я-дитини, особливо у випадку її інфантильно залежних взаємин з батьками (цит. за Д. Боулбі [2]).

Горе – здебільшого природний процес, який людина переживає самостійно. Проте, втрата порушує особистісні межі того, хто залишається жити, і руйнує ілюзії контролю і безпеки. Тому процес переживання горя може трансформуватися у розвиток хвороби: людина нібито застрягає на певній стадії синдрому втрати.

Динаміка горювання дитини відображається у системі її взаємодій зі світом, що змінився після втрати рідної людини, та у її психічній діяльності як результат відображення та усвідомлення події втрати. На суспільно-діяльній рівні змінюється соціальна ситуація розвитку дитини, що представлена такими сферами взаємовідносин, як неповна сім'я (взаємини між членами неповної родини) та школа (дружні стосунки з однокласниками); навчальна та позашкільна діяльність. Індивідуально-психічний рівень охоплює психологічні особливості особистості дитини шкільного віку, які детерміновані подією втрати рідної людини.

В результаті експериментального дослідження, що включало психодіагностичну бесіду, експертне оцінювання та проєктивне малювання, виявлено ряд характерних індивідуально-психологічних особливостей дітей, які втратили близьких (Рис 1).

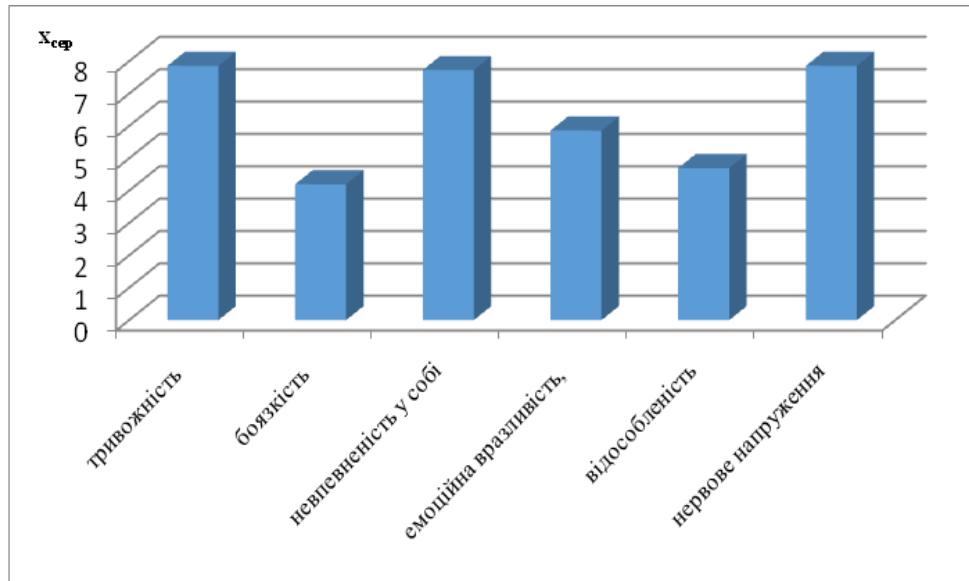

Рис. 1. Характерні емоційні властивості дітей, які переживають батьківську втрату, за результатами експертної оцінки (у балах)

Примітка: 0-2 - невиражена властивість;
 2,1-5 - властивість проявляється ситуативно;
 5,1-8 - властивість стійка, виражена;
 8,1-10 - акцентована властивість.

Для більшості дітей притаманні такі характеристики, як тривожність (стурбованість) ($x_{ср}=7,86$), боязкість (беззахисність, підвищене відчуття небезпеки) ($x_{ср}=4,2$), невпевненість у собі (недооцінювання себе, схильність до почуття провини ($x_{ср}=7,73$), емоційна вразливість, надмірна залежність ($x_{ср}=5,86$), відособленість ($x_{ср}=4,7$) і нервові напруження ($x_{ср}=7,86$). Показники тривожності та нервового напруження у всіх дітей вказаної категорії віком від 8 до 16 років є завищеними.

Дітям, для яких втрата відбулася менше року тому, властиві також збудливість ($x_{ср}=6,27$), підвищена емоційна вразливість ($x_{ср}=6,43$); високими є показники схильності до почуття провини, недооцінювання себе ($x_{ср}=7,76$) та прояви нервового напруження ($x_{ср}=8,13$).

Дані, отримані під час консультативних бесід із батьками, також засвідчили, що після втрати члена родини у дітей більш вираженими стали прояви збудливості, емоційної нестабільності (скарги на порушення сну дітей) (62,79%), тривожності (53,49%), емоційної вразливості (імпульсивні перепади настрою) (74,42 %), підвищеної потреби дитини постійно бути поруч з дорослим (62,79%). Водночас, понад 48% батьків відзначають, що діти уникають обговорення важкої події. Подібні оціночні характеристики вказують на переживання дитиною втрати відчуття безпеки оточуючого світу та прояв потреби відновлення прив'язаностей у її житті. Це свідчить про необхідність створення для них адекватного психологічного супроводу як в родині, так і під час відпочинку та реабілітації в рекреаційних закладах.

Результати застосування комплексу психомалюнквих методик «Малюнок сім'ї», «Неіснуюча твари-

на», «Малюнок казки», «Малюнок людини та людини під дощем» підтвердили та доповнили наші дані, отримані за стандартизованим опитуванням експертів та батьків.

Д. Ділео вказує на властиві ознаки особистісної дезорганізації дитини на малюнку за такими ознаками: розрізнені частини тіла; безглузді, ексцентричні малюнки людини; закреслення зображення людини; жорсткі, роботоподібні фігури; надмірна штриховка; малюнки без людей; затемні хмари і заштриховане сонце [4].

Шляхом аналізу графічних образів виявлено, що дітям, незалежно від тривалості часового проміжку з моменту втрати рідного члена родини, більшою мірою притаманні тривожність, боязкість, невпевненість у собі, недооцінювання себе, залежність від інших. Так, у половині малюнків сім'ї померлий член родини зображений дітьми живим, що вказує на дію захисних психічних механізмів опору прийняття втрати та негативної фіксації на травмуючому досвіді. Тривога, страх, спантеличеність дитини щодо оцінки подій і реальних змін у її житті проєктуються в малюнках як у кольоровій гамі, так і штриховці.

Аналіз літератури та результати емпіричного дослідження дозволяють нам запропонувати модель психологічного супроводу дитини, яка переживає горе втрати рідної людини (див. Рис. 2).

Переживання дитиною скорботи за втратою батьків є глибоким і травматичним процесом, який проходить фази протесту, відчаю та відчуження. Спочатку діти наполегливо зі сльозами та гнівом сподіваються на повернення рідної людини, що викликає

сильне страждання, а коли надії згасають, з'являється переживання відчаю. Ці фази чергуються певний час та викликають почуття тривоги, страху, сорому, гніву, провини. Раптовість, насильницький характер смерті та випадок, коли дитина є свідком події, загострюють

динаміку горювання. Заперечення факту втрати близької людини виникає на тлі дефіциту або ж викривлення сприймання фактичної інформації про смерть.

Рис. 2. Модель психологічного супроводу дітей, які переживають горе втрати

Тривога як реакція на важку втрату превалює у дітей будь-якого віку. Так, Д. Боулбі вказує, що розлука з батьками викликає у дітей реакцію емоційного відсторонення або ж невгамовну вимогу дитини знаходитися поруч із дорослим (матір'ю, батьком, опікуном) [2]. На етапі емоційного шоку від звістки про батьківську втрату емоційне відсторонення є дією захисного механізму психіки, що пом'якшує удар по цілісності світоглядних уявлень дитини. Водночас, такий стан впливає на її подальшу дезорієнтацію, переживання нею почуття розгубленості. Чіпляння за дорослого, який залишається поруч із дитиною, є потужним прагненням подолати власний страх бути покинутою. Якщо дорослий соромить чи відсторонює в цей час дитину, це викликає у неї гнів і тривогу.

Відмежування, відділення дитини від значущих дорослих призводить до актуалізації конфлікту амбівалентності, сутність якого полягає у напруженні, що виникає через переживання сильних негативних емоцій (образи, гніву, сорому, страху тощо) до кожної людини. Агресивна поведінка відіграє ключову роль у збереженні емоційного зв'язку. Вона може бути спрямована назовні – на інших осіб, яких дитина ідентифікує як таких, що несуть загрозу руйнуванню її реального або уявного емоційного зв'язку з помер-

лим, так і на осіб із власної родини, що проявляється в непокорі, негативізмі, прагненнях їх покарати. Водночас, ніщо не допомагає в цьому дитині більшою мірою, ніж здатність відверто виказати свої ворожі почуття. Дорослі, які витримують спалахи гніву, демонструють власним дітям, що не бояться їхньої невинисті і впевнені, що вони можуть контролюватися в атмосфері терпимості, яка сприяє формуванню адекватного самоконтролю. Д. Боулбі звертає увагу на те, що функція гніву у переживанні дитиною скорботи додає енергії напруженим зусиллям як для повернення втраченої особи, так і для відмови її від повторного покидання. Хоча ці зусилля і залишаються нереальними та безнадійними, вони є необхідною умовою для подальшої здорової динаміки горювання [2]. Крім того, деструктивна поведінка переживання горя та скорботи близькими дорослими, які є опікунами (депресія, алкоголізація, хвороба, самоізоляція), патогенний стиль батьківського ставлення, різке погіршення умов життя ускладнюють динаміку горювання в дитини. Процес ідентифікації з батьками, який є провідним у здоровому розвитку особистості, накладає відбиток на зміні Я-концепції дитини.

Образа на померлого в дитини виникає як почуття гіркоти, досади, яке з'являється на тлі усвідом-

леної несправедливості, вчиненої до неї, руйнування образу сталої передбачуваної реальності. Саме через образ дитина докоряє померлому, водночас переживаючи скорботу та почуття провини.

Найбільш інтенсивними за впливом на формування деструктивних емоційних наслідків у дітей, викликаних втратою, є страх бути покинутим, журба за втраченими рідними і гнів щодо відновлення зв'язку з померлим.

Однією з головних характеристик патологічного горя, яке виявляється у формуванні психічного розладу, є нездатність відкрито виражати скорботу, ірраціональні спонукання повернути назад людину, до якої дитина була прив'язана, гніватися та дорікати втраченому рідному із тугою і скорботою за ним. Замість свого відкритого прояву, який протікає бурхливо та ірраціонально і призводить до здорового результату, спонукання до повернення втраченої особи і докори на її адресу з усією амбівалентністю почуттів піддаються розщепленню і утиску. З цього часу вони продовжують діяти у якості активних систем всередині особистості, але, не маючи нагоди знайти відкритий та прямий прояв, починають впливати на почуття та поведінку деструктивним чином. Після батьківської втрати, поруч з пригніченням (запереченням та витісненням), проявляється захисний механізм «розщеплення Его», за якого потайна, але свідомою частина особистості, заперечує втрату рідного і стверджує про наявність зв'язку або те, що особа повернеться, одночасно альтернативна частина Я-особистості розділяє з рідними знання про те, що померлий втрачений назавжди. За усієї їх несумісності ці дві частини особистості можуть співіснувати протягом багатьох років [6].

Депресивні прояви є прогнозованим етапом горювання дітей від 5 років. Коли надія на повернення любої рідної людини згасає, виникає почуття відчаю та відсторонення, яке супроводжується як психічним, так і фізичним стражданням. Дитина проявляє ознаки дезорганізованості, прояви хаотичної, імпульсивної поведінки змінюються апатією та відчуженням. Лише після того, як було задіяно будь-яке зусилля повернути втрачену особу, індивід стає здатним визнати свою поразку і знову почати себе орієнтувати на світ, у якому рідна людина є втраченою назавжди.

Відповідно до запропонованої моделі нами розроблена програма заходів соціально-психологічного супроводу дітей, призначена для орієнтування фахівців-психологів закладів рекреаційного типу, освітніх установ у етапах корекційно-розвивальної роботи з дітьми та попередження формування у них психічних

розладів особистості. Визначення змісту роботи психолога відбувається з урахуванням віку, ступеню осмислення дитиною психотравматичних переживань та її психічного напруження. Мета діяльності психолога полягає у створенні психологічно безпечних умов переживання нею горя та скорботи та розвитку її ресурсів самопідтримки. Як указує Д. Боулбі, для ефективної допомоги дитині у проживанні нею горя важливо, аби психолог сприймав ситуацію з її точки зору і поважав її почуття, якими б нереалістичними вони не здавалися. Розуміння та симпатія дорослого, який допомагає дитині, надають їй можливості виразити свої почуття, у тому числі й жагу повернення втраченої людини, свій гнів на те, що її покинули, ту несправедливість щодо винних у смерті людини, і власного винного Я та ін. [2]. Підтримка забезпечується простою позицією «Я поряд із тобою», тобто повноцінною присутністю, спостереженням за тим, що відбувається, і проявом співчуття за умови збереження особистісних меж дитини. Перші консультації цілком присвячуються налагодженню контакту з дитиною та забезпеченню її захищеності. Корисною може бути робота з візуалізацією або малюнком реального чи уявного безпечного місця, в яке може подумки переміститися дитина.

Роль психолога – роль товариша та захисника, який готовий досліджувати у ході спільних обговорень усі надії і бажання дитини і послабляти вплив психічного напруження. М. Долгополов основними атрибутами діяльності психолога називає присутність, підтримку, любов, позитивний прогноз майбутнього [3]. Прагнення повернути час назад, потужний гнів, сльози безпорадності, жах від усвідомлення власної покинутості, моління про симпатію та підтримку є тими важкими переживаннями, які проявляються та мають бути виражені дитиною або її батьками, проте з часом спочатку їх слід розпізнати. Для деяких дітей вкрай складно виразити власне горе, оскільки в родині не підтримується обговорення почуттів.

У роботі з дітьми супровід носить переривчастий характер, що потрібно врахувати в організації роботи психолога закладу рекреації. Надається перевага недирективним методам екзистенційно-гуманістичної психології та арт-психотерапії.

Таким чином, дослідження окреслило основні технології, що сприятимуть успішному здійсненню психологічної підтримки дітей, які переживають батьківську втрату. Перспективи наукових досліджень убачаємо в подальшому вивченні деструктивних проявів гострого горя у дітей й можливостей їх психоко-

ЛІТЕРАТУРА

1. Берлінгем Д. Война и дети / Д. Берлінгем, А. Фрейд // Развитие личности. – 2004. – № 3. – С. 184-208.

2. Боулби Д. Создание и разрушение эмоциональных связей / Д. Боулби. – М.: Академический Проект, 2004. – 232 с.

3. Долгополов Н.Б. Футуропрактика: практика подготовки психодраматистов / Н.Б. Долгополов //

Теория и практика гештальт-терапии на пороге XXI века : сб. статей. Ростов н/Д, 2001. – С. 115-123.

4. Дилео Д. Детский рисунок: диагностика и интерпретация / Д. Дилео. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2010. – 272 с.

5. Симоненко С.Н. Рекреационная психология детства: достижения и перспективы / С.Н. Симоненко, Е.Н. Грек, Е.В. Костюнина, И.В. Леженко // Наука і освіта. – № 12. – 2014. – С. 7-12.

6. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. – Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.

REFERENCES

1. Berlynheym, D.& Freud, A. (2004). Woina i deti [War and children]. *Razvytye lychnosty –Development of a personality*, 3, 184-208 [in Russian].

2. Boulbi, D. (2004). *Sozdanie i razrushenie emotsyonalnih svyazey [Creation and destruction of emotional bonds]*. Moscow: Academicheskii Proekt [in Russian].

3. Dolgopolov, N. (2001). Futuropraktika: Praktika podgotovki psikhodramatistov [Future oriented practice: practice of preparing psikhodramatist]. *Theoriya i praktika Gestalt terapii na poroge XXI veka –Theory and practice of gestalt therapy on the dawn of the 21st century: collection of articles*. (pp. 115-123). Rostov na Donu [in Russian].

4. Dileo, D. (2010). *Detskiy risunok: diagnostica i interpretacia [Children's drawing: diagnostics and interpretation]*. Moscow: Aprel Press, Eksmo-Press [in Russian].

5. Simonenko, S. N., Grek, E. N., Kostyunina, E. V., Lezhenko, I. V. (2014). *Rekreatsionnaya psikhologiya detstva: dostizheniya i perspektivy [Recreational psychology of childhood: achievements and prospects]*. *Nauka i*

7. Фрейд З. Скорбь и меланхолия / З. Фрейд // Вестник психоанализа. – 2002. – №3. – 190 с.

8. Шефов С.А. Психология горя / С.А. Шефов. – СПб.: Речь, 2006. – 144 с.

9. Ялінь Айше та ін. Діти та війни: навчання технік зцілення / Айше Ялінь, Бердж Льовент, Назан Кайя. – Робочий зошит для посібника. – Children and War Foundation, Bergen, Norway– 1999-2012. – Львів: Інститут психічного здоров'я УКУ, 2014. – 42 с.

10. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом / Пер. с англ. Т.С. Драбкиной – М.: Класс, 2000. – 576 с.

osvita – Science and education, 12, 7-12. Odesa [in Russian].

6. Bochkor, N. P., Dubrovskaya, E. V., Zaleski, A. V. (2014). *Sotsialna pedahohichna ta psikhohichna robota z ditmy u konfliktnyi ta post-konfliktnyi period: method. rec [Social pedagogical and psychological work with children in conflict and post-conflict period: guidelines]*. Kyiv: MZHPTS “La Strada-Ukraine” [in Ukrainian].

7. Freud, Z. (2002). Skorb i melanholya [Grief and melancholy]. *Vestnik psikhoanaliza –Bulletin of psychoanalysis*, 2 [in Russian].

8. Shefov, S.A. (2006). *Psychologiya gorya [Psychology of grief]*. Saint Petersburg: Rech [in Russian].

9. Yalin, Ayshe & Berdzh, Lovent & Nazan, Kayya (2014). *Children and war: learning healing techniques. Workbook for the manual. Children and War. Foundation, Bergen, Norway. Lviv Institute of Mental Health UCU* [in English].

10. Yalom, Y. (2000). *Ekzistentsialnaya psikhoterapiya [Existential psychotherapy]*. Moscow: Class [in Russian].

Михаил Иванович Томчук,

доктор психологических наук, профессор, заведующий кафедрой психологии,

Мария Валерьевна Яцюк,

кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии,

Винницкая академия непрерывного образования,

ул. Грушевского, 13, г. Винница, Украина

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ, ПЕРЕЖИВАЮЩИХ ПОТЕРЮ РОДИТЕЛЕЙ, В УСЛОВИЯХ РЕКРЕАЦИИ

В статье научно обосновывается система психологического сопровождения детей в переживании горя потери родителей в учреждениях рекреационного типа. Горе является сильным душевным страданием, глубокой скорбью ребенка о взрослом, к которому он был привязан. Оно особенно тем, что затруднено осмыслением потери и сопровождается сильным стрессом незащищенности перед событием. Динамика горя отражается в системе взаимодействий ребенка с миром, который изменился после потери любимого человека, и в его психической деятельности как результат отражения и осознания события потери. Переживание ребенком скорби из-за потери родителей является глубоким и травматическим процессом, который проходит фазы протеста, отчаяния и отчуждения. Сначала дети настойчиво со слезами и гневом надеются на возвращение родного человека, что вызывает сильное страдание, а когда надежды угасают, появляется переживание отчаяния. Эти фазы чередуются определенное время и вызывают чувство тревоги, страха, стыда, гнева, вины. Внезапность, насиль-

"Наука і освіта", №9, 2016

ственный характер смерти и случай, когда ребенок является свидетелем события, обостряют динамику горя. Отрицание факта потери близкого человека возникает на фоне дефицита или искажения восприятия фактической информации о смерти. Одной из главных характеристик патологического горя, которое выражается в формировании психического расстройства, является неспособность открыто выражать скорбь, иррациональные побуждения вернуть назад человека, к которому ребенок был привязан, гневаться и упрекать утраченного родного с тоской и скорбью за ним. Вместо своего открытого проявления, которое протекает бурно и иррационально и приводит к здоровому результату, побуждение к возвращению утраченного лица и упреки в его адрес со всей амбивалентностью чувств подвергаются расщеплению и притеснению. Согласно предложенной модели авторами разработана программа мероприятий социально-психологического сопровождения детей, которая предназначена для ориентирования специалистов-психологов учреждений рекреационного типа, образовательных учреждений в этапах коррекционно-развивающей работы с детьми и предупреждения формирования у них психических расстройств личности. Показателем успешного переживания ребенком разлуки является приобретение им новых привязанностей, которые принадлежат актуальным отношениям ребенка с его окружением.

Ключевые слова: горе утраты, динамика горя, психологическое сопровождение детей.

Mykhailo Tomchuk,

Doctor of Psychology, professor, Head of the Department of Psychology,

Mariia Yatsiuk,

PhD (Candidate of Psychological Sciences), associate professor,

Department of Psychology, The Academy of Continuing Education,

13, Hrushevskoho Str., Vynnytsia, Ukraine

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF CHILDREN EXPERIENCING THE LOSS OF PARENTS AT RECREATIONAL INSTITUTIONS

The article substantiates the system of psychological support of children experiencing the grief of loss of parents provided by recreational institutions of Ukraine. Grief is the intense anguish of mind, child's deep sorrow for the adult he/she used to be close to. It is characterized by the fact that the comprehension of the loss is followed by severe stress caused by exposure to the event. Dynamics of the grief is reflected in the child's interaction with the world, which has changed since the loved person died, and in his/her mental activities as a result of reflecting and realisation of the loss. Child's experiencing of the sorrow caused by the loss of parents is a deep and traumatic process, which includes three phases: protest, despair, and disengagement. At first, a child hopes for his/her kindred's return insistently with tears and anger, which causes intense suffering, but when the hopes extinguish, he/she starts feeling despair. These phases are interchanging for particular time and afterwards cause the feelings of anxiety, fear, shame, anger, guilt. Unexpected, violent death and child's witnessing of the event intensify the dynamics of grief. Denying the fact of the relative's death is the result of lack or distortion of perception of the facts about the death. One of the main features of abnormal grief, which is expressed in the formation of mental disturbance, is inability to express sorrow manifestly, irrational motives to bring back the person who used to be close to the child, being angry and blaming the late parent with regret and sorrow for him/her. Instead of open volcanic irrational manifestation of grief, which leads to stable results, striving for bringing the late parent back and blaming him/her with the full ambivalence of feelings become fragmented and oppressed. According to the model proposed by the authors, there has been developed the programme of events of socio-psychological support for children, which is aimed at making psychologists who work at recreational/educational institutions aware of the stages of correctional and developmental work with children for preventing mental disturbances in them. Experiencing separation by a child is considered to produce the desired effect in case he/she has acquired some new affection among people around him/her.

Keywords: grief of loss, dynamics of grief, psychological support of children.

Подано до редакції 01.09.2016